

Barbara Rinn

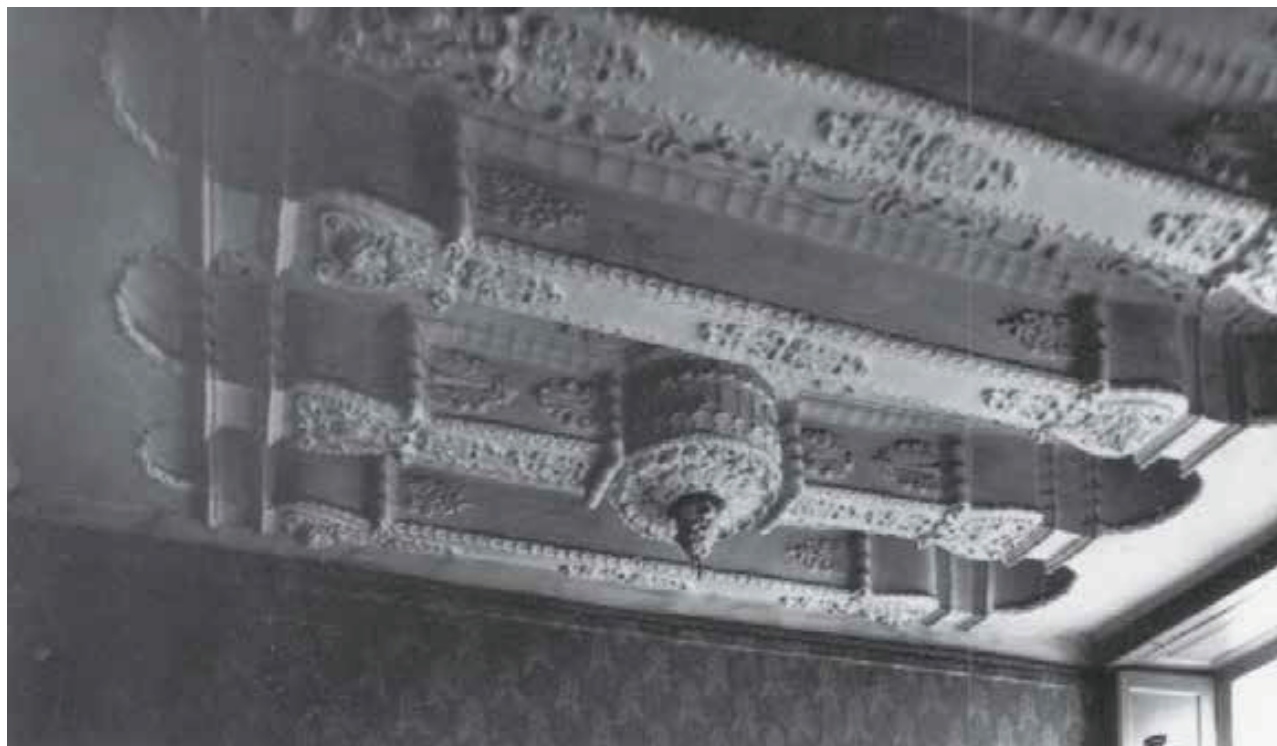
De ‘Kölner Decke’

Een Keulse stucbestseller bereikt Nederland

De ‘Kölner Decke’ is een specifiek type van de vroege stucplafonds. Ontwikkeld in Keulen vond dit plafondtype vrij snel zijn weg naar de omliggende regio en enkele andere delen van Duitsland. Ongeveer honderd jaar geleden is het als zelfstandig type geïdentificeerd. Tot enige tijd geleden was nauwelijks bekend dat er ook in Nederland ‘Kölner Decken’ zijn toegepast. Maar zeker zo opmerkelijk is dat dit al in 1623 gebeurde, wat vanuit Keuls perspectief zeer vroeg is.

2. Keulen, Marienplatz 26. Overzicht van het stucplafond (verwoest in WO II), 1653, met een prominent centraal middenornament in de vorm van een trommelvormige schijf (foto fotoarchief Stadt Köln-RBA, omstreeks 1920)

Inleiding

Historisch stucwerk wordt vaak beschouwd als iets wat het midden houdt tussen kunst en ambacht.¹ Het is een van die kunstvormen waarin mensen niet geïnteresseerd zijn of waarvan ze denken er genoeg vanaf te weten. Een veelgehoorde opmerking is dat ‘stucwerk uit gips bestaat’. Dat is een van de tragische misvattingen over stucwerk die is terug te voeren op een gebrek aan kennis. Inzicht in de gebruikte materialen en technieken zou de basis moeten vormen van onze kennis over historisch stucwerk.² In eerste instantie waren het alleen de Italiaanse stucwerkers die in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Duitsland stucwerk maakten op basis van gips. In het merendeel van de gevallen werd het Noord-Europese stucwerk in deze tijd echter op basis van kalk gemaakt. Een van de karakteristieke plafondtypen op basis van kalk uit dit tijdvak is de zogeheten ‘Kölner Decke’, het Keulse plafond (afb. 2).³

Het materiaal

Stucwerk bestaat altijd uit een combinatie van diverse materialen met als basis ofwel gips of kalk. Ook water en zand zijn nodig en afhankelijk van de traditie waarin de stucwerker was opgeleid en van de vraag of het stucwerk als grondlaag of als afwerkingslaag diende, werden andere materialen als kalkwater, marmerpoeder, dierenhaar, stro, steenkool en soms baksteenpoeder aan het mengsel toegevoegd. Melk, wijn en zelfs urine behoorden sporadisch tot de geheime ingrediënten. Het onderscheid tussen beide basismaterialen is wel degelijk belangrijk. Niet alleen is stucwerk op basis van kalk een geheel ander product dan stucwerk op basis van gips, maar ook hebben beide producten door hun materiaaltechnische eigenschappen een afwijkende ornamentiek. Stucwerk op basis van kalk maakt immers niet hetzelfde verfijnde reliëfwerk mogelijk dat met stucwerk op basis van gips gerealiseerd kan worden.

1. Pulheim-Brauweiler, sacristie van de abdij. Detail van het stucplafond uit 1669 met het wandfries, de boogvormige verbinding tussen de balken, en de karakteristieke boogvormige verbreding voor de balkeinden, met kwabornamenten en gevleugelde cherubijnshoofden (foto auteur 1999)

Deze grotere verfijning van de vormtaal is de reden dat aan het eind van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw de Italiaanse stucwerkers geleidelijk maar zeker de oudere techniek van stucwerk op basis van kalk van de markt hebben verdrongen.⁴

Om het gebruikte materiaal – kalk of gips – vast te stellen op grond van de benamingen waaronder de stucwerkers hun werk uitvoerden, is in Duitsland in de meeste gevallen een onbegonnen zaak. In Engeland lijkt er een verschil geweest te zijn tussen enerzijds 'stuccoists' of 'stucco-workers' die uit Italië kwamen en met gips werkten, en 'plasterers' de lokale stucwerkers die kalk als basis-materiaal gebruikten.⁵ Een dergelijke tweedeling is voor Duitsland en Nederland lastig. Vaak is niet precies bekend welk materiaal is gebruikt of waar de ambachtslieden vandaan kwamen.

In de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw werd in Duitsland vaak het begrip 'Kalkschneider' gebruikt. Sporadisch kwam toen ook al de term 'Gipser' voor, een term die vooral in de achttiende eeuw naast het begrip 'Stuckateur' veel voorkomt. In de meeste gevallen zijn deze drie termen gebruikt onafhankelijk van de herkomst van de ambachtsman of de door hem gebruikte techniek. Vermoedelijk gebruikten tijdgenoten deze termen al door elkaar. Het begrip 'Kalkschneider' sluit geheel aan bij de eind van de zestiende- en vroeg-zeventiende-eeuwse decoratiemethoden waarbij versieringen met een mes in het verse kalkstuc worden aangebracht.⁶ In diezelfde tijd werd in het Rijnland een andere benaming voor stucwerkers gebruikt: 'Plästerer', 'Pliesterer' of 'Pflästerer', afgeleid van 'plastrum', het middeleeuws Latijnse woord voor gips. Deze benaming stond los van de exacte samenstelling van het materiaal waarmee ze werkten, want dat was kalk.⁷

Aan het eind van de zeventiende eeuw, toen stucwerk in toenemende mate als essentieel onderdeel werd beschouwd voor representatieve vertrekken, kregen stucwerkers evenveel voor hun werk betaald als architecten, bouwmeesters of beeldhouwers. Alleen welgestelde opdrachtgevers konden zich stucwerkdecoraties veroorloven; de kosten voor een klein vertrek

konden zelfs hoger zijn dan het jaarinkomen van een eenvoudige arbeider.⁸

De 'Kölner Decke'

Wat is een 'Kölner Decke'? Strikt genomen gaat het hierbij om zogeheten 'Stuckbalkendecken'. Hierbij werden de plafondbalken en de ruimte tussen de balken met een laag stucwerk bedekt die van specifieke vormen en motieven werd voorzien. Aan het begin van de twintigste eeuw is het als een zelfstandig type onderscheiden.⁹ Een van de belangrijkste karakteristieken is de boogvormige verbinding tussen de balkeinden (afb. 1). Vaak is de bovenste zone van de wanden door een gestuukte fries met het plafond en de boogvormige verbinding tussen de balkeinden verbonden. Van dergelijke friezen met decoratieve motieven zijn slechts enkele voorbeelden bekend. Bij de 'Kölner Decken' met rijkere versieringen is doorgaans het middendeel van de balk verbreed met een ruitvorm of trommelvormige schijf en soms zijn de middelste balken in het midden met elkaar verbonden.¹⁰ Een 'Kölner Decke' was een karakteristieke stucdecoratie van het Keulse woonhuis van vóór 1850. De meeste van deze huizen zijn echter aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gesloopt of in de Tweede Wereldoorlog verwoest. Op basis van enkele publicaties en een groot aantal foto's en tekeningen van Keulse huizen zijn inmiddels meer dan 87 stucplafonds van vóór 1850 bekend, waarvan er minstens 66 als 'Kölner Decke' getypeerd kunnen worden.¹¹ De weinige panden die hiervan nog overeind staan konden helaas niet allemaal bouwhistorisch worden onderzocht. Hooguit resteert nog slechts één originele 'Kölner Decke'.¹²

Dankzij deze publicaties, foto's en tekeningen en uitvoerig archiefonderzoek kon de geschiedenis van dit interieuronderdeel worden gereconstrueerd.¹³ Het oudst gedocumenteerde voorbeeld van een 'Kölner Decke' dateert uit 1592 en sierde de zaal van het huis Rotgerbach 52. Dezelfde werkplaats heeft mogelijk ook de stucplafonds gemaakt in de huizen Lintgasse 14

3. Keulen, Steinweg 12. Detail van de 'Kölner Decke' uit 1617 (verwoest vóór 1946) waarop de gepunte middenornamenten duidelijk zichtbaar zijn. De velden tussen de balken zijn voorzien van de karakteristieke vierkante vakken met figuratief reliëfwerk (foto fotoarchief Stadt Köln-RBA, 1927)

(gedateerd in het stucwerk '1594'), Buttermarkt 39 (bouwjaar van het huis 1597) en Rheingasse 14.¹⁴ De ornamenten van deze oudste 'Kölner Decken' doen denken aan de 'Stempeldecken' (met gietmallen gemaakte plafonds) in Thüringen, waarvan de oudste voorbeelden uit de tweede helft van de zestiende eeuw dateren.¹⁵ Uit dezelfde tijd dateren ook de vroegste voorbeelden van stucwerkplafonds in Keulen: omstreeks 1545, 1558 en 1572.¹⁶ Wat betreft hun vormgeving wijken deze vroege stucwerkplafonds echter dermate veel af van de 'Kölner Decken' aan de Rotgerbach, Buttermarkt, Lint- en Rheingasse, dat zij niet tot dit type gerekend kunnen worden. De werkplaats die de 'Kölner Decke' aan de Rotgerbach heeft gemaakt kan dus gezien worden als de uitvinder van dit specifieke plafondtype.

De decoraties

Op foto's van de vroege voorbeelden van de 'Kölner Decken' zijn al de karakteristieke boogvormige verbinding tussen de balken te zien, de ruitvormige verbreding in het midden van de balken en de versierde balkhoofden met geappliqueerde, gevleugelde cherubijnshoofden. De grote onderlinge gelijkenis van deze cherubijnshoofden duidt op het gebruik van mallen. De balken zelf zijn gedecoreerd met ingesneden motieven die recht doen aan de naam van degene die ze vervaardigde, de 'kalksnijder'. Enkele van deze ornamenten zijn de voor dit tijdvak zo kenmerkende moresken. Deze werden verbonden met andere motieven die met mallen in de nog natte mortel werden gedrukt en deels werden uitgesneden. Met kleine geappliqueerde rozetten werd de compositie verlevendigd. Op deze manier kenmerkten de vroege 'Kölner Decken' zich met de contrasterende ingesneden en geappliqueerde motieven. Deze vormdifferentiatie nam geleidelijk af, na 1600 hebben alle in Keulen getraceerde 'Kölner Decken' alleen nog maar de geappliqueerde verheven ornamenten. Na 1600 werden de balkhoofden over het algemeen nog altijd met gevleugelde cherubijnshoofden gedecoreerd, maar de ruitvormige middendelen zijn vaker versierd

met vruchtguirlandes en de gebogen uiteinden van de balken met acanthusbladeren (afb. 3). De ruimte tussen de balken werd vanaf de vroege zeventiende eeuw gedecoreerd met vierkante vakken met figuratief reliëfwerk in cartouches, vaak ook met dubbelkoppige adelaars. In deze tijd hadden diverse Keulse huizen een 'Kölner Decke' in de hal of voorkamer en een vlak stucplafond in de zaal. Het lijkt erop dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw de 'Kölner Decke' niet langer werd gezien als het statussymbool voor het belangrijkste vertrek in huis.

In het midden en de tweede helft van de zeventiende eeuw werd de 'Kölner Decke' rijker en uitbundiger, maar tegelijkertijd ook meer stereotiep. Vaak werden de zijkanten van de balken met vlamachtige bogen versierd, vergelijkbaar met betimmeringen uit die tijd. In deze periode bereikte de 'Kölner Decke' zijn hoogtepunt. De meeste 'Kölner Decken' die op foto zijn vastgelegd dateren vermoedelijk uit deze tijd. De 'Kölner Decke' was toen zo'n gangbaar plafondtype in Keulen dat het zelfs de Franse diplomaat Balthasar de Moncony (1611-1665) opviel toen hij Keulen bezocht. Op 11 september 1663

4. Alfter-Gielsdorf, Prinzgasse 1, 'Kölner Decke' uit de tweede helft van de zeventiende eeuw (deels verwoest in 2001). Balkeinde met karakteristieke ornamenten tijdens het vrijleggen van de ornamenten (foto S.M. Wolf LVR-Amt für Denkmalpflege im Rheinland, 2000)

schreef hij hierover in zijn dagboek: *'les planchers des maisons sont de chaux en façon de plâtre, avec quelques roses & feuillages de bas-relief, ...'*¹⁷

Symmetrische acanthusbladeren gecombineerd met kwabwerkornamenten decoreerden de balkeinden of de consoles daaronder. Deze ornamenten werden met ondiepe mallen gemaakt. Dit is duidelijk zichtbaar op een van de laatst resterende 'Kölner Decken', het plafond uit 1669 in de sacristie van de kerk van St. Nicolaas en St. Medardus van de abdij van Brauweiler te Pulheim (ongeveer 15 km ten westen van Keulen) (afb. 1). Vreemd genoeg zijn er geen aanwijzingen dat er in de tweede helft van de zeventiende eeuw bij de 'Kölner Decken' ook figuratief reliëfwerk in cartouches voorkwam, zoals dat het geval was tussen 1600 en 1630. Bij een karakteristiek plafond uit 1676 is de ruimte tussen de balken nog altijd met cartouches gevuld met daarin de gebruikelijke decoratieve motieven zoals vruchten, acanthusbladeren en ranken. In het laatste decennium van de zeventiende eeuw verloor de 'Kölner Decke' zijn karakteristieke boogvormige verbreding voor het balkeinde. De karakteristieke boogvormige verbinding tussen de balkeinden bleef wel bestaan en de ruimte tussen de voortaan rechte balken bleef doorgaans onversierd. De balken zelf werden met stereotiepe ranken versierd en de balkhoofden met de al even stereotiepe gevleugelde cherubijnshoofden, vaak afgewisseld met druiven.

In de eerste helft van de achttiende eeuw werden nog altijd 'Kölner Decken' gemaakt. Tot de laatste voorbeelden hiervan behoorden waarschijnlijk de plafonds in de zijvertrekken van het huis Geyer aan de Breitestrasse 92 in Keulen uit 1754. De hoofdvertrekken van dit huis kregen 'normale' rococo-stucplafonds.¹⁸ De 'Kölner Decke' aan de Lindenhof in Keulen-Rheinkassel, een pand dat in 1956 nog bestond, zou het resultaat kunnen zijn van een opknapbeurt van het huis in 1770. Dit plafond laat duidelijk zien hoe het zich aan de tijd had aangepast. De rechte balken waren met slechts eenvoudige bogen verbonden, rechte profielen versierden de zijkanten en de balkhoofden, terwijl de laatste nog waren gedecoreerd met eenvoudige gegoten ornamenten.

Opmerkelijk is dat de gevleugelde cherubijnshoofden gedurende de gehele periode dat de 'Kölner Decken' zijn gemaakt, van 1592 tot omstreeks 1770, zijn toegepast, zelfs in de periode na 1700 toen dit renaissance-motief al lang niet meer in zwang was. Dit geldt ook voor het gebruik van mallen en de toepassing van stuc op kalkbasis. Beide waren na 1715 geheel uit de mode, en werden behalve ver in de provincie ook nog altijd in Keulen toegepast voor de daar nog gangbare 'Kölner Decken'.

Constructie en afwerking

Op basis van de restauratierapporten van het plafond van de abdij van Brauweiler en de analyse van twee 'Kölner Decken' die enkele jaren geleden in Utrecht zijn aangetroffen is een redelijk beeld te vormen van de constructiemethoden en de kleurige afwerking van de 'Kölner Decken'.¹⁹ Om te beginnen werd er een onderlaag van twee tot drie centimeter aangebracht van leem vermengd met zand en stro. Vandaar dat dit soort plafonds ook vaak als leemstucplafonds worden aangeduid. Conform de andere stucwerkplafonds op kalkbasis werd deze grondlaag in Keulen doorgaans direct op een houten ondergrond aangebracht. Begin achttiende eeuw werd de lemen grondlaag vervangen door riet dat met metaaldraad was vastgezet. Hierdoor werd de stuc laag tot een dikte van ongeveer 0,5 centimeter teruggebracht.²⁰ De verbredingen van de balken en de verbindingsbogen tussen de balkeinden werden met behulp van houten steunconstructies gemaakt of door stukjes tufsteen en/of baksteen aan te brengen. De stuc laag die daarover werd aangebracht bestond uit een 'vette' kalkstuc met (kalfs)haar. Op een tweede, fijnere stuc laag werden de decoraties aangebracht, evenals de ornamenten die van tevoren van ditzelfde materiaal werden gemaakt.

Lange tijd werd ervan uitgegaan dat de 'Kölner Decken' altijd waren gewit, maar kleuronderzoek aan het uit 1669 stammende Brauweiler stucplafond heeft aangetoond dat dit plafond zachtgrijs van kleur was, wellicht met donkergrijze of bruine accenten.²¹ Het jaartal 1669 was in donkerroodbruin geschilderd op een vermiljoenkleurige

ondergrond. De pupillen van de ogen van de cherubijnen waren met houtskool zwart gemaakt, de lippen waren met rood geaccentueerd en de wangen gekleurd. Dit kleurenschema is echter niet hersteld, het plafond is opnieuw gewit.

De makers

Een van de eerste Keulse stucwerkers was Wilhelm Vernuken (Wesel/Kalkar ca.1542-Kassel 1607) die daar in de jaren 1569-1577 werkzaam was.²² Omdat het in Keulen verboden was te werken zonder lid te zijn van een gilde, werd hij lid van het steenhoudersgilde ('Steinmetzgaffel').²³ Dit lag voor de hand omdat de Keulse steenhouders ook werk deden op het terrein van beeldhouwers, aannemers en metselaars. Vernuken en zijn werkplaats zijn echter uit Keulen weggetrokken vóórdat de 'Kölner Decke' zich in het laatste decennium van de zestiende eeuw als een geheel zelfstandig type onderscheidde.

Omdat stucwerk aan het eind van de zestiende en in de eerste helft van de zeventiende eeuw als een 'vrije kunst'

werd beschouwd en een luxeproduct was, pendelden diverse stucwerkers tussen verschillende steden en vorstenhoven, waardoor zij lastig te traceren zijn. Gezien het grote aantal getraceerde zeventiende-eeuwse 'Kölner Decken' zullen er in die tijd minstens drie of vier stucwerkplaatsen zijn geweest die dit plafondtype hebben gemaakt. Tot de weinige bij naam bekende Keulse stucwerkers uit dit tijdvak behoren Ulrich Specht, Jörg Meissner en Heinrich Kalkem. Op 16 maart 1646 beklagden zij zich bij het stadsbestuur over het feit dat buitenlandse stucwerkers in Keulen werk zochten.²⁴ Later, in 1691 werkte hier een zekere Christoph Abel, in de jaren 1713-1723 ene Wilhelm Meyer en in 1723 tevens Bartholomeus Rohs.²⁵

Na een langdurig conflict met het steenhoudersgilde, dat al in de eerste helft van de zeventiende eeuw was begonnen, richtten vijf Keulse stucwerkers kort na 1750 hun eigen gilde op. De officiële gildestukken werden in 1753 ondertekend door Michael en Wilhelm Höckershoven/Hockeshover, Gerard Sindorf/Zundorf, Johannes Weber en Michael Hompesch/Hombesch.²⁶ De statuten schreven

5. 'Kölner Decke' in de Alexanderzaal van kasteel Rijnhuizen te Nieuwegein uit omstreeks 1637. De kleurstelling van het plafond dateert uit de negentiende eeuw (foto RCE, 2002)

onder meer voor dat niet meer dan vijf meester-stukadoors tegelijk in Keulen werkzaam mochten zijn.²⁷ Het feit dat Anton Cremer, een stucwerker van buiten Keulen, in 1753 niet tot het gilde werd toegelaten, is veelzeggend. Hoewel hij meer dan negen jaar in Keulen had gewerkt, werd zijn aanvraag om meester te worden door het nieuwe gilde afgewezen. Deze beslissing werd evenwel door de rechtbank herroepen.²⁸ Enkele jaren later echter werd Cremer wegens wangedrag uit het gilde gezet, waarbij de eerdere bezwaren uit 1753 mogelijk nog altijd een rol speelden. In totaal zijn in de tweede helft van de achttiende eeuw ongeveer dertig stucwerkers bij naam bekend, van wie er acht als meesterstukadoer werkzaam waren.²⁹

'Kölner Decken' buiten Keulen

De toepassing van de 'Kölner Decken' bleef zeker niet tot Keulen beperkt (afb. 4). Zoals eerder vermeld werd dit plafondtype in enkele plaatsen in de directe omgeving toegepast, waaronder in de abdij van Brauweiler te Pulheim. 'Kölner Decken' zijn vooral in de tweede helft van de zeventiende eeuw ook in de omliggende regio en zelfs tot op grote afstand toegepast.

De reeks plaatsen waar dit plafondtype is getraceerd vormt inmiddels een indrukwekkende lijst: Alfter bij Bonn, Neuss, Unkel en Linz, evenals in het wat verder gelegen Aken, Haus Kemnade in Hattingen, Burg Schnellenberg, Pommeren aan de Moezel, Cochem, Bruttig, de abdij van Himmelpforten te Soest (D.), Sankt Aldegund, Emmerich, Wittlich en Enkirch, en in Hessen te Limburg an der Lahn en Bischofsheim. Ook ten noorden van Keulen bevinden zich in Westfalen twee sterk vergelijkbare 'Kölner Decken' die uit dezelfde werkplaats zullen komen, te weten een plafond van omstreeks 1696 in de Commanderie der Johanniter Orde te Steinfurt en in Schloss Nordkirchen een plafond uit 1703. Het meest noordelijke voorbeeld van een 'Kölner Decke' in Duitsland bevindt zich in het klooster Malgarten bij Osnabrück (Nedersaksen) dat uit het midden of de tweede helft van de zeventiende eeuw dateert.³⁰

'Kölner Decken' in Nederland

De vroegste bewaard gebleven stucwerkdecoraties in Nederland dateren uit de zestiende eeuw. Enkele van de oudste stucwerkplafonds hebben een duidelijke relatie met het Duitse stucwerk.³¹ De ornamenten van de stucplafonds in Nobelstraat 34 en Voorstraat 31 en 45 in Brielle zijn weliswaar verwant aan de ornamenten zoals die op stucwerk in Keulen in de jaren 1550-1600 zijn toegepast, maar wel van een ander vormenrepertoire.³² Ook hebben zij een zekere verwantschap met de eind zestiende-eeuwse stucwerkplafonds in Thüringen. Het plafond in de zogeheten Alexanderzaal van kasteel Rijnhuizen te Nieuwegein uit omstreeks 1637 heeft een beduidend grotere overeenkomst met de 'Kölner Decken'.³³ Deze 'Kölner Decke' heeft alle karakteristieken van dit plafondtype, waarbij echter wel enkele aanpassingen zijn gedaan omdat het is aangebracht op een karakteristiek Nederlands balkenplafond met moeren en kinderbalken (afb. 5). Hier zijn de hoofden van de kinderbalken (kinderbinten) door bogen met elkaar verbonden en versierd met geappliqueerde, symmetrisch aangebrachte gestileerde ranken. Op de balken zijn kleine rozetten aangebracht. De moerbalken hebben in het midden aan beide zijden een punt en zijn daar met rozetten versierd, terwijl de onderzijde aan beide kanten is geprofileerd met in het midden een astragaallijst. Deze versieringen zijn typerend voor een 'Kölner Decke' uit het tijdvak 1600-1630.

Nauw verwant aan de 'Kölner Decke' in Rijnhuizen zijn de twee 'Kölner Decken' die in resp. 2003 en 2006 werden ontdekt in het pand Plompetorengracht 11 te Utrecht.³⁴ De gelijkenis tussen de Utrechtse plafonds, die beide vermoedelijk uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw dateren, en dat van kasteel Rijnhuizen is treffend; met name het plafond van de achterkamer waarvan de kinderbalken aan de zijanten zijn versierd met dezelfde gestileerde ranken, de balkeinden door boogvormen zijn verbonden en op de kinderbalken twee rozetten zijn aangebracht. De ornamenten op beide plafonds, zoals de gestileerde ranken op de balkhoofden, zijn verwant aan maar niet identiek met de in Keulen aangetroffen

ornamenten. De werkplaats die deze ‘Kölner Decken’ in Utrecht en Rijnhuizen heeft gemaakt, was echter wel goed op de hoogte van de actuele Keulse ontwikkelingen. Omdat de hier toegepaste ornamenten niet in Keulen zijn getraceerd, ligt het niet voor de hand dat hier een van de Keulse meesterstukadoors heeft gewerkt. Deze zou immers zijn eigen mallen hebben gebruikt die hij ook in Keulen gebruikte. Het ligt meer voor de hand dat een gezelschap aan het einde van zijn leertijd naar Nederland is gekomen en hier een eigen werkplaats is begonnen. Voor zover bekend zijn er geen prenten of tekeningen

van ‘Kölner Decken’ gemaakt die de vormtotaal hiervan hebben verspreid.

Ook in andere plaatsen in Nederland komen in diezelfde tijd stucwerkplafonds voor met in het midden gepunte balken en kwadraturen in de vakken tussen de balken, geheel in de stijl van de ‘Kölner Decken’. Twee van deze plafonds bevinden zich in het stadhuis van Zutphen. Beide plafonds worden toegeschreven aan Jan Craeckenborch/Craeckenberch, stucwerker uit Kleef die in 1639 in Zutphen werkzaam was (afb. 6).³⁵ Ofschoon

6. 'Kölner Decke' in de hal van het stadhuis te Zutphen. Dit plafond is in 1639 gemaakt door Jan Craeckenborch uit Kleef (foto RCE, 1952)

7. 'Kölner Decke' in een van de rechthoekige kamers van Koestraat 10, Zwolle. Dit plafond wordt toegeschreven aan de Kleefse stucwerker Jan Craeckenborch (foto RCE, 1971)

de boogvormige verbindingen tussen de balkeinden ontbreken, is hier zeker sprake van 'Kölner Decken'. Beide plafonds bevatten de karakteristieke ornamenten aan de balken zoals de gepunte vormen, de rozetten, friezen en profiel- en astragaallijsten. Bovendien zijn vrijwel dezelfde kwadraturen en enkele andere ornamenten op een drietal plafonds in Keulen aangetroffen.³⁶

Opmerkelijk is dat aan Jan Craeckenborch nog enkele andere plafonds kunnen worden toegeschreven, namelijk een stucwerkplafond in het huis Rapenburg 65 te Leiden, één in het huis Koestraat 10 te Zwolle (afb. 7), een tijdens de Tweede Wereldoorlog verwoest plafond uit het

voormalige burgerweeshuis, Kuiperstraat 20 te Zutphen en een in fragmenten aangetroffen plafond in het pand Houtmarkt 44 te Zutphen.³⁷ In al deze gevallen ontbreken ook de boogvormige verbindingen tussen de balkeinden, hoewel de beschikbare ruimten daarvoor geen aanleiding lijken te geven. Het plafond van de middelste achterkamer van het huis Rapenburg 65, daterend uit 1623, is in compartimenten verdeeld met de voor de 'Kölner Decke' gebruikelijke motieven zoals de astragaallijsten (afb. 8, 9). Dit plafond is gemaakt in opdracht van Matthias von Overbeck (1584-1638), koopman uit Keulen, die van 1623 tot 1638 eigenaar was van dit huis.³⁸ In dit geval is de directe band met Keulen dus evident. Vreemd genoeg

heeft Matthias von Overbeck in deze kamer geen echte 'Kölner Decke' laten aanbrengen. Het zou interessant zijn om te weten te komen of vroeger ook andere vertrekken van Rapenburg 65 die thans van achttiende-eeuws stucwerk zijn voorzien, met 'Kölner Decke' waren gedecoreerd. In de onderhavige periode is er in Keulen geen stucwerker bekend met de naam Jan Craeckenborch.³⁹ Het zou kunnen dat de naam Craeckenborch een patroniem was en verwees naar de plaats Kranenburg in de buurt van Kleef. De plaatsaanduiding 'van Kleef' bij zijn naamsvermelding in Zutphen kan overigens zowel naar de stad als naar het

graafschap verwijzen. Dit alles hoeft niet uit te sluiten dat deze Jan Craeckenborch vóór zijn werkzaamheden in Nederland enige tijd in Keulen heeft doorgebracht als handwerksgezel of zelfs als meester. Op die manier zal hij zich vertrouwd hebben gemaakt met de Keulse decoratieve vormtaal die hij enige jaren later met grote vaardigheid zelf in Zutphen, Zwolle en Leiden heeft toegepast. Omdat geen van de door Jan Craeckenborch gemaakte plafonds dezelfde rozetten of gestileerde ranken bevat zoals die op de 'Kölner Decken' van kasteel Rijnhuizen en de Plompetorengracht te Utrecht zijn toegepast, is het zeer onwaarschijnlijk dat

8. 'Kölner Decke' in een van de tuinkamers op de eerste verdieping van Rapenburg 65 te Leiden. Toe te schrijven aan de Kleefse stucwerker Jan Craeckenborch, 1623 (foto RCE, 2003)

Craeckenborch ook de maker van deze laatste plafonds is geweest.

Uit Zutphen is nog een derde stucwerker bij naam bekend, te weten Jacob Muirer, afkomstig uit de buurt van Kleef. Zoals blijkt uit de rekeningen heeft hij ook meegewerkt aan de bouw van het stadhuis van Zutphen in het jaar 1616.⁴⁰ Uit de aan hem gedane betalingen van 30 en 45 rijksdaalders voor stucwerk in de toenmalige ridderkamer, dat helaas niet bewaard is gebleven, kan worden afgeleid dat hij niet verantwoordelijk kan zijn geweest voor zelfstandige plafonds. Uit andere situaties is bekend dat een 'Kölner Decke' minstens 100 rijksdaalders kostte, hetgeen ook overeenkomt met de betaling aan Craeckenborch die 'hondert en twintich Car(o)l(us) g(u)l(den) ende een rijcksdaeler' van de stad heeft ontvangen.⁴¹ Helaas komt noch de naam Jan Craeckenborch noch die van Jacob Muirer in de Keulse archieven voor. Dit zegt echter zeker niet alles, want in de streek rond Keulen werden pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw op grote schaal achternamen gebruikt. Voordien gebruikte men doorgaans namen als 'Meester Wilhelm', zoals de Keulse naam voor Wilhelm Vernuken luidde. Op eenzelfde manier zal voor Jan Craeckenborch de naam 'Meester Johann' zijn gebruikt, een naam die zijn identificatie er niet gemakkelijker op maakt.

Conclusie

In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn in Nederland door ten minste twee verschillende werkplaatsen diverse 'Kölner Decken' gemaakt. Het is opvallend dat – ofschoon deze plafonds zich ver van Keulen bevinden – deze Nederlandse 'Kölner Decken' eerder zijn gerealiseerd dan de 'Kölner Decken' op de grootste afstanden op het Duitse grondgebied, te weten in Westfalen, Neder-Saksen, Hessen en het gebied rond Trier en de Moezel. Opmerkelijk is bovendien dat deze toepassing in Nederland plaatsvond ruim vóórdat de 'Kölner Decken' op grote schaal in eigen regio doordrongen. Omdat in Keulen en de omliggende regio nauwelijks nog voorbeelden van 'Kölner Decken' uit

9. Detail van de 'Kölner Decke' in Rapenburg 65 te Leiden, toe te schrijven aan de Kleefse stucwerker Jan Craeckenborch, 1623 (foto RCE, 2003)

de zeventiende eeuw bewaard gebleven zijn, is de Nederlandse groep van het grootste belang voor de kennis van dit bijzondere plafondtype.

Noten

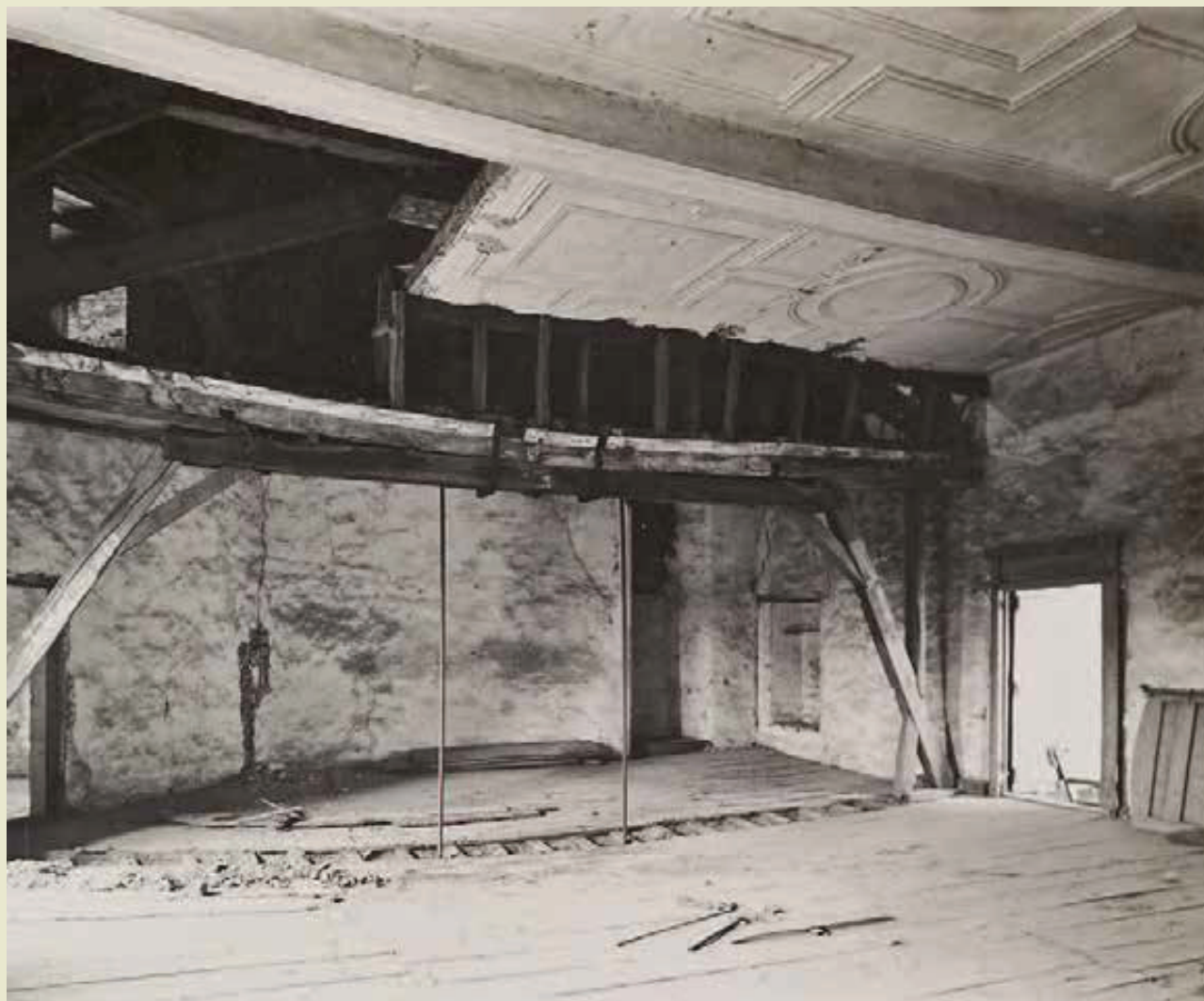
- 1 Dit artikel is een bewerkte versie (verkort, maar ook aangevuld) van: Rinn, B., 'Die "Kölner Decke" – ein bis in die Niederlande exportierter Stuckbestseller der Barockzeit', in: *Geschichte in Köln. Zeitschrift für Stadt- und Regionalgeschichte*, 55 (2008) pp. 37–62. Met dank aan Eloy Koldewij voor zijn hulp bij de totstandkoming van dit artikel.
- 2 Zelfs wanneer verwijdering van een klein deel voor

- technische analyse nauwelijks problematisch is, zoals bij beschadigingen, is het in Duitsland over het algemeen niet gebruikelijk om het stucwerk te analyseren of een stukje daarvan te bewaren voor een toekomstige analyse.
- 3 Rinn, B., 'Stuck im Rheinland', in: Goer, M. & K. Schmitt (eds), *Historische Ausstattung*, Marburg 2004 (Jahrbuch Arbeitskreis für Hausforschung, Band 50), pp. 473-485.
 - 4 Veel van de 'Italiaanse' stucwerkers kwamen in werkelijkheid uit het Italiaanstalige deel van Zwitserland.
 - 5 Beard, G., *Stuck. Die Entwicklung plastischer Dekoration*, Zürich 1988, pp. 41-43 (verscheen eerder in het Engels: Beard, G., *Stucco and Decorative Plasterwork in Europe*, London 1983).
 - 6 Tegenwoordig gebruiken stucwerkers nog altijd een apart stucmes om het materiaal te vormen en te snijden.
 - 7 Rinn 2004, pp. 477-478.
 - 8 Rinn, B., *Italianische Stukkateure zwischen Elbe und Ostsee*, Kiel 1999 (Bau und Kunst. Schleswig-Holsteinische Schriften zur Kunstgeschichte Band 1), pp. 39-47.
 - 9 Rinn 2008, p. 42.
 - 10 Rinn 2004, p. 480, afb. 5.
 - 11 Vogts, H., *Das Kölner Wohnhaus bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Neuss 1966 (Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz, Jahrbuch 1964/65); Kirgus, I., *Renaissance in Köln. Architektur und Ausstattung 1520-1620*, Bonn 2000 (Sigurd Greven Studien Band 3); Foto's in het Fotoarchief RBA onder: www.bildindex.de. Zie ook: Clemen, P. (eds.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln*, Band 7, IV. Band, 'Die Profanen Denkmäler' (H. Vogts, Bearbeiter), Düsseldorf 1930.
 - 12 Twee van de drie in 1966 vermelde plafonds betreffen moderne reconstructies (Großer Griechenmarkt 39 en Lintgasse 5). Het derde plafond, in het huis Heumarkt 25, zou origineel kunnen zijn (Vogts 1966, p. 244). De plafonds in het huis 'Em Krützche' (Am Frankenturm 3), dat in de Tweede Wereldoorlog is vernietigd en nadien is herbouwd, zijn kopieën gemaakt van gips en/of beton. In 2009 is gebleken dat de plafonds in het huis Frankenwerft 19 in gips uitgevoerde kopieën uit omstreeks 1890 zijn.
 - 13 Vogts 1966, pp. 240-244; Rinn 2004, pp. 475-483.
 - 14 Rinn 2004, p. 480, afb. 5. Het plafond in Rheingasse 14 (huis gesloopt in 1909) heeft mogelijk oorspronkelijk een Keuls plafond gehad dat later is gewijzigd.
 - 15 Baier-Schröcke, H., *Der Stuckdekor in Thüringen vom 16. bis zum 17. Jahrhundert*, Berlin 1968, p. 7. Zij gebruikte de term 'Stempeldecken' omdat mallen in het nog zachte stucmateriaal werden gedrukt. Ze vergelijkt de stempeltechniek met de terracotta ornamenten die door Statius von Düren (overleden vóór 1570) en andere werkplaatsen in Lübeck en Wismar zijn gemaakt.
 - 16 De datering van het stucwerk is op de bouwtijd van de huizen gebaseerd. Het betreft de panden Martinstraße 5 (ca. 1545), Mühlenbach 51 (wellicht uit 1558) en Burgmauer 15 (Haus Düren; ca. 1574). Vogts 1966, p. 240; Kirgus 2000, p. 43.
 - 17 Moncony, B. de, *Journal des voyages de monsieur De Monconys, seconde partie: voyage d'Angleterre, Pais-Bas, Allemagne & Italie*, Lyon 1666, p. 193.
 - 18 Vogts 1966, pp. 242, 244.
 - 19 Zie hiervoor het hoofdstuk 'De 'Kölner Decken' van Plompstorengracht 11' van Jan van der Hoeve elders in dit boek. Hierin wordt uitgebreid op de constructieaspecten ingegaan.
 - 20 Vogts 1966, p. 230.
 - 21 Rinn 2004, pp. 480-481; Kicker, E., *Untersuchungsbericht Sakristeidecke der Abteikirche St. Nikolaus und Medardus*, 1986 (onderzoeksrapport te raadplegen via het 'Fraunhofer-Informationszentrum Raum und Bau IRB' te Stuttgart (www.irb.fraunhofer.de)).
 - 22 Wilhelm Vernuken komt in de archiefstukken onder verschillende namen voor: Vernukken / Vernucken / Bernucken / Meester Wilhelm). Zelf ondertekende hij met 'Wilhelm Vernuken'. Heuer, W., *Wilhelm Vernuken. Ein Bildhauer und Baumeister des Manierismus in Deutschland*, Inaugural-Dissertation, Düsseldorf 2000, pp. 13-22. Kirgus, I., *Die Rathauslaube in Köln 1569-1573. Architektur und Antikenrezeption*, Bonn 2003 (Sigrid Greven-Studien Band 4), pp. 131-135. Uit een contract met landgraaf Wilhelm IV uit 1577 blijkt dat hij zich naast het maken van beelden ook bezighield met het 'uitsnijden van gips' en het voorbereiden van een grondlaag voor gipsdecoraties. Heuer interpreteerde het 'uitsnijden van gips' als het beeldhouwen in albast (Heuer 2000, p. 19), maar dit was zeker niet het geval. Albast werd ook toen beschouwd als een steensoort en valt daarom onder het werk van een beeldhouwer.

- 23 Rinn 2008, pp. 40-41.
- 24 Rinn 2008, p. 49.
- 25 Vogts 1966, p. 232; HASTK, Best. 95, No. 143.
- 26 Rinn 2004, p. 482; Vogts 1966, p. 247; HASTK, Best. 95, Nr. 142, 1753.
- 27 Over de grootte van de werkplaatsen is geen informatie beschikbaar. Om een plafond te kunnen maken was een team van minstens drie of vier ervaren stucwerkers nodig plus enkele handwerksgezellen en assistenten.
- 28 HASTK, Best. 95, No. 143.
- 29 Rinn 1999, p. 35; Rinn 2008, pp. 50-51. De spellingvarianten van de namen maken exacte tellingen lastig, mede hierdoor zijn de rondtrekkende meesters lastig te traceren.
- 30 Vogts 1966, p. 242, Freckmann, K., *Das Bürgerhaus in Trier und an der Mosel*, Tübingen 1984, pp. 22, 45, 109, 179, afb. 74, Freling, W.V.J., *Stucwerk in het Nederlands woonhuis uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1993, p. 71; Rinn 2008, p. 53. Met dank aan de vele collega's voor hun verwijzingen (zie Rinn 2008, p. 53) en aan Dipl.Rest. Schaab/LVR-AfD voor het niet eerder gesignaleerde plafond te Alfter.
- 31 Zoals geconstateerd door Adolph Staring en sindsdien door andere auteurs overgenomen. Staring, A., 'Zeventiende-eeuws stucwerk in het oosten des lands', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 2 (1948-1949)*, 's-Gravenhage 1949, pp. 316-340; Fock, C.W., 'Stucwerk in Leiden', in: Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.W. Fock & A.J. van Dissel (eds.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel IVa: Leeuwenhorst*, Leiden 1989, pp. 79-133; Breedveldt Boer, I.M., *Plafonds in Nederland 1300-1800*, Zeist 1991, pp. 66-70; Don, P., *Voorne-Putten*, Zwolle 1992 (De Nederlandse Monumenten van geschiedenis en kunst), pp. 325-330; Lunsingh Scheurleer, Th.H., C.W. Fock & A.J. van Dissel (eds.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht. Deel VIa: Het Rijck van Pallas*, Leiden 1992, pp. 462-463, afb. 184-186; Freling 1993; Orsel, E., 'Het leemstucplafond van Rapenburg 65 te Leiden nader beschouwd', *Bulletin KNOB*, 106 (2007) nr. 1, pp. 26-31; Orsel, E., 'Modern wit en strak in de vroege 17de eeuw', *Monumenten*, 31 nr. 4 (april 2010). Veel dank aan Ben Olde Meierink te Utrecht en Edwin Orsel te Leiden voor nuttige informatie.
- 32 Het plafond in de voorkamer van Voorstraat 45 wijkt qua zijn vormgeving af en toont een duidelijke Engelse invloed. Don 1992, pp. 325-330; Freling 1993, pp. 100, 276, afb. 59.
- 33 De door Freling veronderstelde verwantschap met de 'Kölner Decke' in het huis 'Zum Goldenen Stern' in Neuss en Schloss Nordkirchen in Westfalen is beduidend minder groot. Freling 1993, pp. 71, 298. Zie voor Rijnhuizen: Janssen, H.L., J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meierink, *1000 jaar Kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996, p. 153.
- 34 Zie hiervoor het hoofdstuk 'De 'Kölner Decken' van Plompstorengracht 11' van Jan van der Hoeve elders in dit boek.
- 35 Staring 1949, pp. 331-333; Freling 1993, p. 330; Freling, W.V.J., 'Oude Stadhuis Zutphen, Consoliderende leemstucwerkzaamheden aan twee renaissance-stucplafonds', *Mebest*, 5/2004, pp. 37-44.
- 36 Het betreft de 'Kölner Decken' in de huizen Kleine Sandkaul 3, Heumarkt 4 en Eigelstein 56 (voorheen 70) te Keulen. Rinn 2008, p. 59.
- 37 Staring 1949, p. 325, afb. 1; Fock 1989, pp. 79-80; Freling 1993, pp. 306, 321; Kraak, H., L. Lüschen & W. Freling, *Zutphen, bijzondere leemstucplafonds in het oude stadhuis*, Amersfoort/Kortenhoef/Breda 2004 (typoscript). Mogelijk zijn de 'Kölner Decken' in Koestraat 10 te Zwolle en Houtmarkt 44 te Zutphen eveneens door Jan Craeckenborch vervaardigd. Foto's hiervan bevinden zich in de fotocollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Kuile, E.H. ter, *De provincie Gelderland, tweede stuk: het Kwartier van Zutphen*, 's-Gravenhage 1958, p. 208, afb. 505-506; Kuile, E.H. ter, *De provincie Overijssel, derde stuk: Noord- en Oost-Salland*, 's-Gravenhage 1974 (Geïllustreerde Beschrijving IV), p. 132, afb. 387.
- 38 Fock 1989, p. 79. Voor Matthias von Overbeck (van Overbeke) en zijn biografie zie: Rinn 2008, p. 60.
- 39 Rinn 2008, pp. 60-61.
- 40 Staring 1949, p. 331; Freling 1993, p. 338.
- 41 Staring 1949, p. 331.

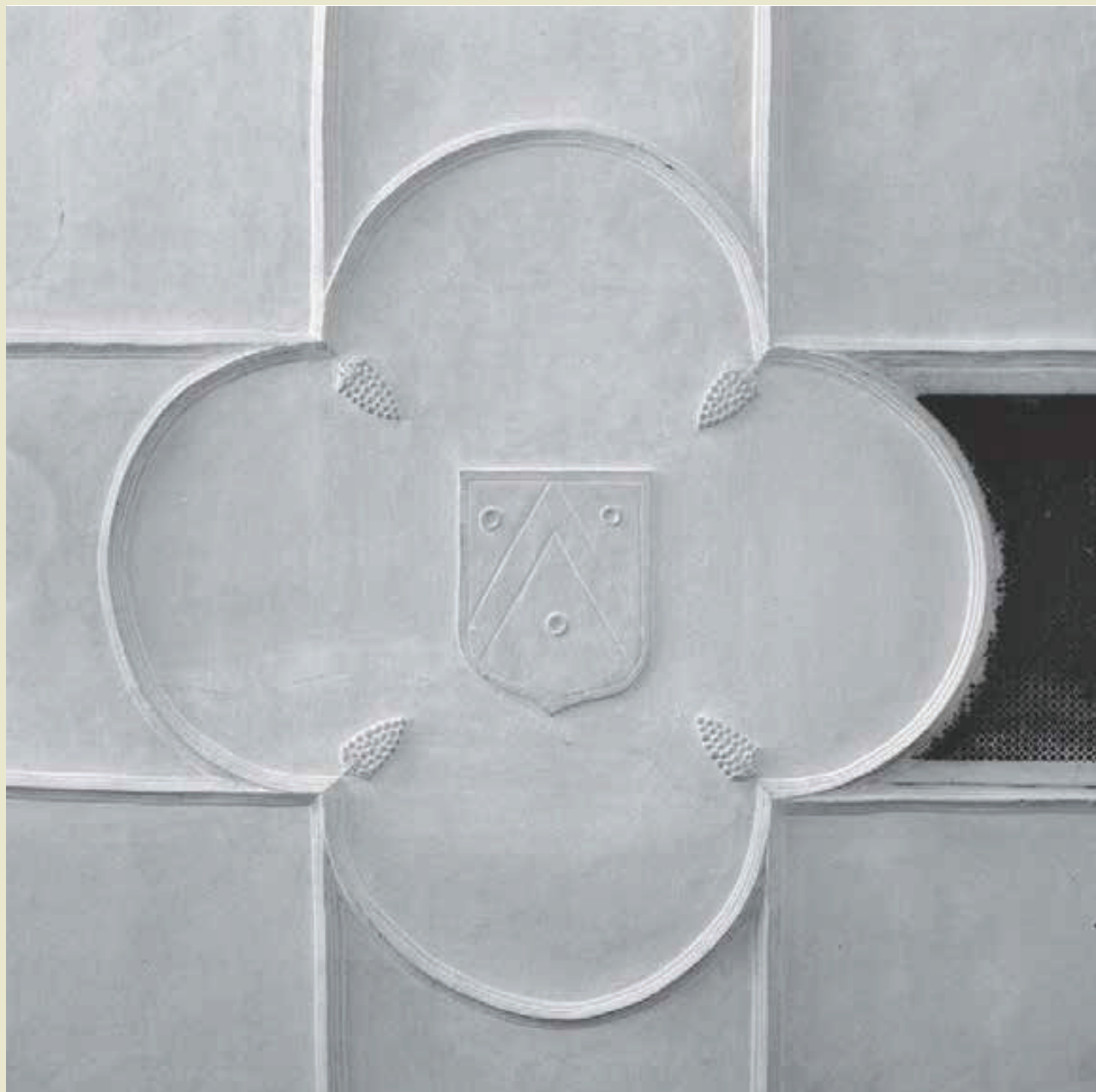
Deventer, Historisch Museum De Waag. Rijk gedecoreerde, met leemstuc omstuukte balk afkomstig uit een huis aan het Bergkerkhof, midden zestiende eeuw (foto RCE 1989)

Helmond, Kasteel. Vertrek op de eerste verdieping met een beschadigd leemstucplafond, omstreeks 1600 (foto RCE 1921)

Brielle, Voorstraat 31. Deel van het leemstucplafond op de eerste verdieping, begin zeventiende eeuw (foto RCE 1990)

Brielle, Voorstraat 45. Wapenschild als ornament in het stucplafond, begin zeventiende eeuw (foto RCE 1965)